

Марія Качмар,

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства НАН України.

Львів, Україна.

mariakachmar@ukr.net

Метаморфоза в українських народних казках

Усна народна творчість – важлива частина духовного розвою нації, яка, накопичуючи досвід попередніх поколінь, залишається актуальною для кожної окремої епохи. І на сьогодні простежуємо гармонійне співіснування у фольклорі мотивів, образів, художніх засобів, різних за часом та джерелами своєї появи. Сприяють цьому, на думку Р. Кирчіва, горизонтальна і вертикальна передача та регенерація фольклорної традиції, які «можливі при існуванні спільнот зі збереженою певною фольклорною пам'яттю, свідомістю, здатністю сприйняття, акумуляції, функціонального відтворення й актуалізації цієї традиції, тобто при існуванні відповідного фольклорного середовища з певними культурно-побутовими стереотипами і фольклорною свідомістю» [1, с. 27–28]. Невід'ємна частина цієї свідомості – вже певним чином трансформовані міфологічні уявлення наших предків, акумулювання яких простежуємо у фольклорних зразках різних жанрів, незалежно від часу їхньої появи. До таких міфологічних рудиментів належить й метаморфоза (від гр. *methamorphosis* – перетворення), виникнення і функціонування якої зумовлені анімістичними уявленнями. Ці вірування, за словами С. Мишанича, що існували чи то на рівні свідомості, чи як поетична система з її базовою метафоричністю й асоціативністю створювали підґрунтя активного сприйняття та відтворення архаїчних мотивів на зразок мотивів про перевтілення. Зрештою ці моменти характерні для всього фольклору, а в таких жанрах, як казки, легенди, обрядові пісні, замовляння тощо, вони є профанними, звичними [2, с. 271].

Вважаючи метаморфозу одним із важливих мотивів фольклорних творів, свою увагу на принцип перетворення звернули ще корифеї української фольклористики: П. Чубинський, М. Костомаров, О. Потєбня, П. Куліш, Х. Ящуржинський, В. Гнатюк, І. Франко, М. Грушевський. Зокрема М. Костомаров вказував на те, що догмат перетворення у слов'ян пов'язаний із символічним пошануванням предметів фізичного світу і наголошував на значній кількості пісень про перевтілення у слов'янських народів [3, с. 232].

Одне із перших тлумачень метаморфози в

українській фольклористиці запропонував В. Гнатюк. У розвідці «Деякі уваги над байкою» дослідник зазначав, що «метаморфоза – се можливість тілесної переміни чоловіка у звіра або й навпаки, бо й звірі можуть легко прибирати постать чоловіка». Окрім того, відомий фольклорист вказав на значне поширення цього мотиву: «Сліди віри в метаморфозу подибуємо дуже часто і з того можемо здогадуватися про незвичайну її розширеність та популярність» [4, с. 194]. Погоджуємося без вагань з висновками В. Гнатюка, оскільки й зараз, на початку XXI століття, в народі активно побутують твори, в яких одне з чільних місць посідає акт переміни (етіологічні та топонімічні легенди, балади, демонологічна проза, казки).

Народна казка – один із фольклорних жанрів, який зберігає тісний зв'язок з міфом, світобаченням та мисленням епохи його тотального панування. Є. Мелетинський наголошував на тому, що походження казки з міфу не викликає сумнівів [5, с. 235], загалом як і їхнє розрізнення по лінії сакральність/несакральність, строга достовірність/нестрога достовірність. Незважаючи на збережену структурну цілісність міфу, казка позбувається його священного статусу, вічність, за І. Зваричем, поступається місцем історії, а людина виходить з циклічного кола повторюваності, в якому живе природа [6, с. 77]. Метаморфоза, прикладами використання якої рясніють тексти українських казок, особливо чарівних, як елемент міфологічного світобачення зазнає у цих творах також певної трансформації, поступово перетворюючись у «формальний прийом сюжетоскладання». Однак не можемо применшувати ролі акту перетворення у казковому сюжетному розвитку, який ще М. Грушевський відносив до «головніших мотивів нашої фантастичної казки». Ці мотиви, як залишки міфологічного світогляду, «генетично виходять з ідеології давньої людини» й засвідчують те, що віра в перетворення не затратилася в народі і досі [7, с. 343–345].

Роль та місце принципу перетворення у текстах українських чарівних казок в значній мірі зумовлені самою жанровою природою казки, зокрема домінуванням естетичної функції,

умисним художнім оформленням вимислу. Сама метаморфоза, незважаючи на свої міфологічні корені, сприймається як оповідачем, так і слухачькою аудиторією як вагома частина цієї вигадки, яка лише її підсилює. Окрім такої загальної функції, в кожному окремому тексті перевтілення має своє функціональне навантаження в сюжетному розвитку. Його, окрім вхідного та вихідного образів метаморфози, за Р. Крохмальним, способу її здійснення, найкраще відображає причина чи мета, які також слугують одним із критеріїв класифікації цієї поетичної категорії [8, с. 300].

Значна кількість казкових текстів містить епізод перевтілення як шляху уникнення великої небезпеки. Метаморфоза у таких зразках виконує охоронну функцію. Герой здійснює самоперевтілення або перетворює інших людей чи предмети, щоб:

- втекти від переслідувачів;
- залишитися живим;
- уникнути інцесту, порушення сімейних та морально-етичних норм.

Метаморфоза під час втечі-переслідування найпоширеніша у чарівних казках. Дослідники виділяють три сюжетні типи творів з таким перевтіленням: герой, втікаючи від переслідувачів рятується за допомогою чарівних предметів («Як хлопець служив у пеклі, а відтак королем став», «Чудесний коник, золоте перо і золота підкова»); пара героїв, з яких дівчина обов'язково наділена чарівними здібностями, зазнає метаморфози, щоб вберегтися від родичів («Попович Ясат», «Яйце-райце», «Про царевича Івана і чортову дочку», «Царівна-чарівниця і вдячні звірі», «Як Івась від пана втікав, у діда служив і з чортківкою оженився»); почергове перевтілення героя й антагоніста під час втечі («Ох», «Чоловік без страху, вдячний мрець і закліта царівна», «Як хлопець навчився у царя-льоха перекидатися», «Як чоловік вивчив хлопця різно перекидатися»).

Структура такого перетворення і його характер у більшості текстів українських чарівних казок відносно стабільні: метаморфоза триразова, зворотна і добровільна. У більшості випадків метаморфози здійснюються відповідно до родової приналежності.

Перетворення головного героя казкового сюжету, окрім фактору небезпеки, зумовлює також здобуття певного об'єкта, що інколи передбачає виконання певного завдання, поставленого перед добротворцем. Розглядаючи комплекс казкових творів з таким причинно-наслідковим зв'язком можемо виділити такі основні типи завдань:

- змагання (між хлопцями за руку царівни, між дружинами царських синів) («Царівна-жаба»);
- отримання певної інформації чи предмета, які слугуватимуть сильним чинником у подальшому розгортанні сюжету та долі головних героїв.

Чарівна здатність до перевтілення спричинена двома факторами: чудесним народженням героїв та володіння незвичайною силою, яка, на думку казкарів, природне явище. Його існування зумовлено вірою в можливість існування людей з надзвичайними фізичними та розумовими здібностями. Однією із найпоширеніших метаморфоз можемо вважати переміну головного героя в тварину з метою забрати чи повернути забутий або загублений чарівний предмет (хустину, рукавички).

Метаморфоза головного героя як спосіб отримання необхідної інформації відомі також і в інших казкових зразках («Богатир з бочки», «Про царенка Івана і чортову дочку», «Як жінка свиню породила, а потім з тої свині гарна дівчина зробилася»).

Література:

1. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: Інститут народознавства, 2010. 533 с.
2. Мишанич С. *Сучасне життя української народної балади в Карпатах*. In: Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: Т. 1. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. С. 270–283.
3. Костомаров Н. Славянська міфологія. In: Костомаров М. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ: Либідь, 1994. С. 201–252.
4. Гнатюк В. Деякі уваги над байкою. In: Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість: на 110-річчя від дня народження. *Записки Наукового товариства Шевченка, т. 201: Філологічна секція*. Нью-Йорк, 1981. С. 185–205.
5. Мелетинский Е. *Поэтика мифа*. Москва, 1976. 406 с.
6. Зварич І. Міф у генезі художнього мислення. Чернівці: Золоті литаври, 2002. 236 с.
7. Грушевський М. *Історія української літератури*: в 6 т., 9 кн. (упоряд. В.В. Яременко, авт. передм. П. П. Кононенко). Київ: Либідь, 1994. Т. 1. 392 с.
8. Крохмальний Р. Метаморфоза і текст (семантична, структуротворча та світоглядна роль переміни художнього образу): [монографія]. (В.о. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; передм. Л. Бондар). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 424 с.